

OSMANLI MEDRESELERİNDEKİ GERİLEMENİN SEBEP VE SONUÇLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Zeki Salih ZENGİN

Islam dünyasında özellikle Abbasilerin ilk yıllarından itibaren önemli bir gelişme gösteren ilmi çalışma temposu, hızını XI. asırdan itibaren tedrici olarak kaybetmeye başlamıştır. İlim, din ve felsefe te'lifinin başarı ile sonuçlandırılmaması sonucu ilk dönemlerdeki hızlı gelişme yerini önce duraklama, daha sonra da gerilemeye terketmiş; ancak tabii olarak bu duraklama ve gerilemenin sonuçları aniden ortaya çıkmamıştır. Nitekim, Avrupa'daki bazı ilmi gelişmelere rağmen Ortaçağ boyunca İslâm dünyası Batı'ya nisbetle üstünlüğünü korumuştur. Ancak XVII. asırdan itibaren Batı'daki ilmi gelişmelerin hız kazanması ve sonuçlarının bariz olarak görülmesi, İslâm dünyasının bu konuda ne kadar geri kaldığını açıkça ortaya koymuştur¹. Ortaçağ İslâm dünyasında ilmi faaliyetlerin ağırlaşmasında eğitim-öğretim müesseselerinin, özellikle medreselerin tesiri büyük olmuştur. Bununla birlikte bir eğitim-öğretim kurumu olarak medresenin, devrinin cemiyetinin zihniyet ve temâyülllerinin bir temsilcisi olduğu ve bunları aksettirdiği de unutulmamalıdır².

Kuruluş devri Osmanlı medreselerini, önceki dönemlerdeki öğretim faaliyetlerinin bir devamı olarak görmek gerekir³. Fatih (1451-1481)'in kurduğu Sahn-ı Semân Medreseleri ile yeni bir hız kazanan Osmanlı medreseleri, Süleymaniye Medreseleri ile zirve noktasına ulaşmıştır. Fatih devrine kadarki Osmanlı ulemâsı daha çok Suriye, Mısır, Mâverâünnehir ve Horasan gibi bölgelerde tahsillerini tamamlayarak, buralarda kazandıkları bilgi ve ilmi zihniyeti Osmanlı topraklarına taşımışlardır⁴. Bu dönemlerden itibaren medreselerde bir canlanma ortaya çıkmış ise de fazlaca uzun ömürlü olamamıştır⁵.

Osmanlı medreseleri, Süleymaniye Medreseleri'nin kurulması ile zirve noktasına ulaşmasından

bir süre sonra gerilemeye başlamıştır. Medreselerdeki usûlsüzlüklerin önüne geçilmesi amacı ile yapılan ıslahat çalışmaları XVI. asrın ikinci yarısından itibaren başlamakta ise de⁶ bozulmanın

1. İslâm dünyasındaki ilmi duraklama hakkında, Bk. Sayılı, Aydın, "Ortaçağ İslâm Dünyasındaki İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa İle Mukayese)", *D.T.C.F. Felsefe Araştırmaları Dergisi*, 1. Cilt, Ankara 1963, s. 5-69.
2. Sayılı, Aydın, "Üçüncü Murad'ın İstanbul Rasathanesindeki Mücessem Yer Küresi ve Avrupa İle Kültürel Temaslar", *Bellekten* XXV/97-100, s. 431.
3. Tekindağ, Şehabettin, "Medrese Dönemi", *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*, İstanbul 1973, s. 10-11.
4. Ocak, Ahmet Yaşar, "İbn Kemal'in Yaşadığı XV. ve XVI. Asırlar Türkiye'sinde İlim ve Fikir Hayatı", *Din Öğretimi Dergisi*, Sayı: 32, Ankara 1992, s. 66; Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, H.Ü.S.B.Enstitüsü, Ankara 1993, s. 301-303; Bilge, Mustafa L., *İlk Osmanlı Medreseleri*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1984, s. 9.
5. Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, 4. Baskı, İstanbul 1982, s. 31, 58, 71.
6. Bk. "Mevâli-İ İzâm ve Müderrisin-İ Kirâm'ın Tedrise Muvâzebetleri İçün Nişân-ı Hümayûn", Yayınlayan: Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunameleri ve Hukûkî Tahlilleri IV*, Fey Yayınları, İstanbul 1992, s. 667- 669. Hazırlanış tarihli kesin olarak belirlenemeyen bu kanunnâmenin, tamamen Kânûnî (1520-1566) dönemine ait kanunların toplandığı bir mecmuada bulunduğu bakılarak bu döneme ait olduğu tahmin edilmektedir. Bk. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri IV*, s. 661. Cahit Baltacı, kanunnâmenin yer aldığı mecmuada, Kânûnî'den sonraki XVI. asır padişahlarına ait muhtelif hatt-ı hümayunların da bulunduğunu ve bunların kronolojik sıra takip etmediğini dikkate alarak bahsedilen kanunun Kânûnî devrine isnadının güç olduğunu ifade etmektedir. Bk. Baltacı, Cahit, *XV. XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, s. 69-70. Bu durumda, kanunun Kânûnî ile birlikte II. Selim (1566-1574), III. Murad (1574-1595)

ortaya çıkışını daha da gerilere götürmek mümkündür. Nitekim, II. Bayezid (1481-1512) ve Kânûnî (1520-1566) dönemlerinde bizzat padişahın isteği üzerine iltimasla müderris tayinlerinin yapıldığı görülmektedir⁷. Önceleri münferid ve önemsiz sayılabilecek bu gibi hadiseler daha sonraları yaygınlaşarak adeta usûl halini almıştır⁸. Diğer taraftan medrese öğretim programlarındaki yetersizlikler, aklî ve müsbet ilimlere karşı soğukluk ve öğretim metodlarındaki yanlışlıklar bozulmanın başka bir yönünü oluşturmaktadır ki bu konulara aşağıda daha geniş olarak temas edilecektir.

Osmanlı Devleti'nde belli-başlı eğitim-öğretim kurumları olan medreselerdeki ilmî faaliyetlerin zayıflaması ve gerilemesinin sebepleri kanaatimizce iki grupta toplanabilir:

a) Medreselerdeki ilmî zihniyetin, gelişmeye ve üretken olmaya kapalı hale gelerek hedefin, mevcut bilgi birikimini belirli kaynaklardan öğrenip aktarmaya dönüşmesi,

b) Rüşvet ve iltimasla kanuna aykırı olarak, ehil olmayanların ilmî mevkilere getirilmeleri, eğitim-öğretimde belirli kurallara uyulmaması, kısaca medrese teşkilatının bozulması.

Bu sebeplerden birincisini ele alırken yukarıda, İslâm dünyasında XI. asırdan itibaren etkisini hissettiren ilmî çalışma seyrindeki zayıflamadan bahsettiğimizi hatırlatalım. Kanaatimizce Osmanlı medreselerindeki ilmî anlayış ve zihniyetin verimsiz hale gelmesi, bahsedilen bu zayıflama ve yavaşlamanın tarihî süreç içindeki verdiği neticedir. Zira bu dönemden itibaren İslâm dünyasında yapılan ilimler tasniflerinde aklî ve felsefî ilimlerin daima ikinci planda bırakıldığı görülmektedir⁹. Bu anlayış dolayısıyla ki başlangıcından itibaren medrese öğretim programlarında felsefî ve aklî ilimlere, dolayısıyla bu tarz bir düşünceye yeterince yer verilmemiş, bu ilgisizlik XVI. asırdan itibaren daha da artarak devam etmiş ve neticede öğretim programlarda çok geniş ölçüde naklî ilimlere yer verilmiştir¹⁰.

İslâm dünyasında aklî ilimlerin ikinci plana düşmesinde, yapılan ilimler tasniflerinin önemli tesirinin olduğu ileri sürülebilir. Mesela, Gazâlî (v. 505/1111) ilimleri dinî ve dînî olmayan ilimler olarak ikiye ayırmakta Matematik, Mantık, Kelâm ve Tabiiyât'tan oluşan Felsefe'yi müstakil bir ilim olarak ele almamaktadır. Öğretim önceliğini dînî ilimlere veren Gazâlî, Felsefe ilimlerinin öğretimini ise belirli ölçülerde olmak şartıyla reddetmemiş, hatta teşvik etmiştir¹¹. Genel olarak aklî ve felsefî ilimlere karşı soğukluk veya ihtiyatlı tutum olarak nitelendirilebilecek bu anlayış daha sonraları Osmanlılar devrinde yetişen ulemanın üzerinde de önemli tesirler meydana getirmiş, din ilimleri daima ön plana çıkartılıp asıl öğrenilmesi gerekli ilimler olduğu vurgulanırken, felsefe ve tabii ilimleri ikinci planda kalmışlardır¹². Öyle anlaşıyor ki

Gazâlî'nin felsefeye karşı takındığı bu ihtiyatlı tutum, sonraki yıllarda bu ilimlere karşı belki de yanlış anlama ve yorumlamadan kaynaklanan soğukluğun ve tepkinin başlangıcı olmuştur.

İlk dönem Osmanlı medreselerinde ilim dünyasını besleyen ilki Tabii ilimler ve Kelâm konularında etkili olan Horasan ve Mâverâünnehir, diğeri ise daha çok din ilimleri alanında etkili olan Mısır, Suriye, Irak ve Hicaz mektepleri olarak iki kaynaktan söz edilebilir¹³. XVI. asrın ortalarına kadar Osmanlılarda tabii ilimler alanında birtakım çalışmalar yapıldığı, medreseler dışında da olsa bu alanlarda az-çok bir canlılığın, ilim anlayışında Gazâlî ve Fahreddin Râzî (v. 606/1209)'nin etkisi ile aklî ve pratik esasların ön plana çıktığı bilin-

ve III. Mehmet (1595-1603) dönemlerine ait olabileceği ihtimali mevcuttur.

7. Uzunçarşılı, İ. Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988, s. 46, 68.
8. Bk. Âlî, **Kühûl Ahbâr**, İst. Üniv. Kıp. Ty. No: 5959, vr. 88/b- 90/a; **Koçi Bey Risâlesi**, Sadeleştiren: Zuhuri Danışman, Kültür Bak. Yay., Ankara 1985, s. 53-55; Emin Bey, "Tarihçe-i Tarîk-i Tedris", **İlimiye Salnamesi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1334, s. 650; **Kitâb-ı Müstetâb**, Yayınlayan: Yaşar Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988, s. 23; **Hırzû'l- Mülûk**, Yayınlayan: Yaşar Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988, s. 195; Kâtip Çelebi, **Mizânü'l- Hak Fi İhtiyârî'l Ahak**, Hazırlayan: Orhan Şaik Gökyay, M.E.B. Yay. Ankara 1993, s. 99-102. Karlıga, Bekir, "Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Yeni Bulunan Bir Fizik Kitabı ve Onsekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Düşüncesi", **Bilim-Felsefe-Tarih**, Sayı: 1, Mayıs 1991, s. 280-282; Uzunçarşılı, **İlimiye**, s. 71-75.
9. Bk. Unan, **Kuruluşundan Günümüze**, s. 291-303; Atay, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 48-72.
10. Kütükoğlu, Mübahat, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 7-8'den ayrıbasım. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1977, s. 7; Yazıcıoğlu, M. Sait, "XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi", **İslâmî İlimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 4, Ankara 1980, s. 291-292; Tekeli, Sevim/İlkin, Selim, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1993, s. 39-46; Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 20-21; Kâtip Çelebi, **Mizânü'l Hak**, s. 5-13; Emin Bey, "Tarihçe-i Tarîk-i Tedris", s. 647; Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, s. 126, 176; Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasındaki", s. 5-69; Sayılı, "Üçüncü Murad'ın İstanbul Rasathanesindeki", s. 425-426. II. Murad'ın 1453 tarihli Edirne Darü'l-Hadis Vakfiyesi'nde, müderrisin felsefî ilimlerle uğraşmaması şartı bulunmaktadır. Yine aynı dönemde Bergama Umur Bey Medresesi Vakfiyesi'nde aklî ilimlerin okutulmamasına dair kayıt bulunmaktadır. Bk. Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, s. 166, 213-231.
11. Bk. Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, s. 56-60; Unan, **Kuruluşundan Günümüze**, s. 296-297.
12. Bk. Unan, **Kuruluşundan Günümüze**, s. 290-303; Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, s. 60-72.
13. Bk. Ocak, "İbn Kemal'in Yaşadığı XV. ve XVI. Asırlar", s. 66.

mektedir¹⁴. XVI. asrın ikinci yarısından itibaren bu anlayıştan farklı, mücerred düşünce planından çok inanç, ibadet ve bazı müesseseler gibi pratik konularda faaliyetini yoğunlaştıran; ancak sonraki yıllarda etkisini gösteren yeni bir anlayışın doğup geliştiği görülür. Osmanlı Devleti'nin duraklama dönemine girdiği bu yıllarda ortaya çıkan ve Kadızâdeliler hareketi olarak bilinen bu anlayışa göre mevcut bozulmanın sebepleri dinin esaslarından uzaklaşmaya (bid'at) bağlanmaktadır¹⁵. Netice olarak ilk dönemlerde daha akılcı bir yol tutmaya çalışan Osmanlı ilim anlayışının sonraları gelenekçi ve tutucu bir niteliğe büründüğü ve son yıllara kadar da bu özelliğini muhafaza ettiği görülmektedir¹⁶.

Medreselerin içine düştükleri ilmi verimsizliğe örnek olarak telif, şerh, hâşiye veya tercüme olarak kaleme alınan eserlerin sayısı ve çeşitleri dikkate alındığında özellikle XVI. asırdan sonra önemli bir düşüşün olduğu görülmektedir. Mesela, XVI. asırda Sahn Medreselerinde müderrislik yapmış ulemânın kaleme aldığı çeşitli alanlara ait toplam 189 eserden 20 tanesi akli ilimlere dâirdir. Bu sayı XVII. yüzyılda 32, XVIII. yüzyılda ise 13'e düşerken aralarında akli ilimlerle ilgili olanı bulunmamaktadır¹⁷. Batı'da Matematik, Tabii İlimler ve Tıp alanlarında hızlı bir gelişmenin olduğu asırlarda Osmanlı Türkiye'sinde bu alanlarda Batı'daki gelişmelerin aksine, geçmişin eskiyen bilgileri ile yetinme ve bunları sürekli tekrarlama yolunun tercih edildiği görülmektedir¹⁸. Diğer taraftan medreselerde sadece din biliminin okutulacağına dair bir kanaat da yerleşmiştir. Bu kanaat zamanla öylesine köklü bir gelenek haline almıştır ki medreselerin ıslâhı konusunda ciddi çalışmaların yapılmasına başlandı. II. Meşrûtiyet döneminde medrese programlarına Coğrafya, Tarih ve Fen Bilimleri'nin alınabilmesi için bu ilimlerin medreselerde tedrisinin "Ahkâm-ı Şer'iye"ye uygun olduğuna dair şeyhulislamın fetvâsına ihtiyaç duyulmuştur.¹⁹

Esasen medrese öğretim programlarında yetersizlik ve gerilemeyi sadece Felsefe, Fen ve Matematik bilimleri ile sınırlamamak gerekir. Zira aynı dönemlerden itibaren Kelâm gibi din biliminin de ihmal edildiği görülmektedir²⁰. Kanaatimizce Kelâm ilmindeki bu ihmâl, medreselerdeki fikri donuklaşmanın bir sonucu olarak değerlendirmeyi yanlış olmayacaktır. Yine 1869 yılında devrin şeyhulislamının isteği üzerine hazırlanan ve İstanbul medreseleri hakkında bilgi veren belgede medreselerde okutulmakta olan dersler arasında Matematik ve Fen biliminin yanı sıra Tefsir ve Hadis ilimlerine de rastlanmamaktadır²¹. Medrese ders programlarının temel derslerinden olan bu ilimlere yer verilmemesi oldukça dikkat çekicidir. Aynı şekilde, Tanzimat döneminde onbeş müderristen oluşan bir heyet tarafından hazırlanan ve tavsiye mâhiyetinde medreselerde uygulanması istenilen programda da bu derslere ancak tatil

günlerinde yer verilmesi yukandaki durumu doğrulamaktadır²². Zira bu program tavsiye mâhiyetindedir; yani görülen birtakım eksiklikler üzerine hazırlanmıştır. Böyle bir programda dahi bu derslere tatil günlerinde yer verilmiş olması, medrese programlarında din biliminin de önemini kaybettiği fikrini desteklemektedir²³.

Medrese öğretim programlarındaki yetersizliğin yanı sıra, takip edilen metodlardaki yetersizliğin de gerilemede önemli payının olduğu söylene-

14. Bk. Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s.15-71; Karlığa, "Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin", s.292; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, T.T.K. Basımevi Ankara 1988, s.591; Unan, *Kuruluşundan Günümüze*, s. 301-303.
15. Bk. Zıfı, Madeline, "Vaizan and Ulema In The Kadızadeli Era", *X. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler V*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 2493-2500; Arslan, *İmam Birgivi Hayatı Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, s. 69-76; Ocak, "İbn Kemal'in Yaşadığı XV. ve XVI. Asırlar", s. 68-69.
16. Mevcut araştırmalara dayanarak ortaya koyduğumuz bu meselenin aslında tatmin edici ve geniş çaplı olarak ele alınması gerektiği bir gerçektir. Bu hususta yapılan bir deneme için, Bk. Lekesiz, Hulûsi, *Osmanlı İlmî Zihniyetinde Değişme (Teşekkül-Gelişme-Çözümle. XV-XVII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, H.Ü.S.B. Enstitüsü, Ankara 1989. Ayrıca, Bk. Kaynarca, Arslan, "Osmanlılarda Bilim ve Bilimsel Düşünce Neden Gelişmedi", *Ciepo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi 7. Sempozyumu Bildirileri*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 123-132.
17. Bk. Unan, *Kuruluşundan Günümüze*, s. 291-303.
18. Ünver, Süheyl, *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 105-106; Adivar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 180.
19. Bu fetva ve bahsedilen ilimlerin medreselerde okutulmasına dair Cemiyet-i İlmîye-i İslâmiye'nin yayınladığı beyanat için, Bk. "Coğrafya, Tarih Gibi Ulûm ve Fünûn-i Cedide'nin Medâris-i İslâmiye'de Tederrüs ve Tedris Edilmesinin Ahkâm-ı Şer'iye'ye Tefvikine Dair Cemiyet-i İlmîye-i İslâmiye'den Tertib ve Tanzim Olunan Risale", *Beyânü'l Hak*, Aded: 79, 22 Ramazan 1328 (27 Eylül 1910), s. 1514-1520 ve *Beyânü'l Hak*, Aded: 80, 6 Şevval 1328 (11 Ekim 1910), s. 1530-1535.
20. Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidî", s. 288-290.
21. Küttükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", s. 7, 14-23.
22. Bk. "Bilcümle Cevâmi-i Şerife ve Mahall-i Sâirede Tedris Olunmakta Olan Ulûm-ı Âliye ve Âliyenin İzâa-i Vakit Olunmaksızın Bir Sûret-i Nâfia ve Yesirede Tedrisi Bâb-ı Vâlâ-yı Fetvâpenâhi'de Akdedilen Cemiyet-i Mahsûsa'da Lede't-Tezekkür ol Bâbta Kaleme Alınan Talimat", Bk. *Takvim-i Vekâyi*, No: 1570, 15 Safer 1290 (14 Nisan 1873). Bu talimat daha sonra "Tedrisat-ı Medârisin Islah ve İntizamına Mukaddime Olmak Üzere 1284 (1867) Senesinde Teşekkül Eden Bir Hey'et-i İlmîye Tarafından Tertib Edilmiş Olan Program" adıyla ikinci kez yayınlanmıştır. Bk. *Beyânü'l Hak*, Aded: 15, 18 Zilhicce 1326 (11 Ocak 1908), s. 322-324.
23. Yaltkaya, Şerafettin, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 466; Tekindag, "Medrese Dönemi", s. 31; Küttükoğlu, "1869'da Faal İstanbul Medreseleri", s. 7.

bilir. Öğretimde belirli kitapların ele alınıp bunların Aristo mantığına göre şerh ve tefsir edilerek anlamdan çok lâfza kıymet verilmesi²⁴, düşünce, muhâkeme ve tecrübeye dayalı ilimlerin programdan çıkartılması, medrese öğretimindeki amacın, düşünen ve araştıran insan yetiştirmekten uzaklaşıp sadece belirli bilgilerin öğrenim ve öğretimine dönüşmesine sebep olmuştur²⁵. Nitekim Kâtip Çelebi de bu durumdan şikâyet ederek şunları söylemektedir: "*Lâkin nice boş kafalı kimseler İslâmîlığın başlangıcında bir maslahat için ortaya konan rivâyetleri görüp cansız taş gibi -akıllarını kullanmadan - salt taklid ile donup kaldılar. Aslını sorup düşünmeden red ve inkâr eylediler. Felsefe ilimleri diye kötüleyip, yeri- göğü bilmez câhil iken bilgin geçindiler. Onlar, Allah'ın göklerdeki ve yerdeki o muazzam mülk ü saltanatına, Allah'ın yarattığı herhangi birşeye, belki ecellerinin yaklaşmış olduğuna da bakmadılar tehdidi kulaklarına girmedir. Yere ve göğe bakmayı öküz gibi göz ile bakmak sandılar.*"²⁶

Yine medreselerde, asıl kaynaklar yerine bunların şerh ve hâşiyelerinin çok fazla miktarda okutulması, talebelerin belirli konulara sıkışıp kalmalarına ve zihinlerinin gereğinden fazla yorulmasına, dolayısıyla ilmî verimin düşmesine sebep olmuştur²⁷. XVIII. asrın ilk yarısında yaşayan Saçaklı-zâde,²⁸ medreselerdeki ilmî verimin düşmesine neden olan unsurların başında şerh ve hâşiyelere verilen aşırı yerin olduğunu belirtmektedir. Önceki dönemlerde dersler ana kaynaklardan okutulurken daha sonraki yıllarda bunların yerini şerh ve hâşiyeler almış, bunların sayısı giderek artınca talebelerin yükü de giderek artmıştır. Neticede kimi ilimlerin tedrisinden vazgeçilmiş, kitapların da yarısı veya üçte biri ancak okutulur hale gelmiştir. Bunların yanı sıra, öğretimde basitten zora doğru, yani tedricîlik usûlünün terkedilmesi ilmî verimin düşmesi sürecinde önemli bir yer tutmuştur²⁹. Saçaklı-zâde'nin tenkit ettiği hususların Tanzimat yıllarında da geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde medrese programı ve öğretim usûlleri konularında uyulması gereken esaslar hakkında hazırlanan talimatta, şerhlere verilen aşırı yerin öğretim kalitesini menfi yönde etkilediği özellikle belirtilmekte³⁰ ve bu usûlden vazgeçilmesi istenmektedir.

Medreselerin gerilemesinin sebeplerinden diğeri ise teşkilattaki bozulma, kuralların uygulanmaması, çeşitli ilmî mevkîlere ulaşmada rüşvet ve iltimasın artmasıdır. Esasen bu durum XVI. asırdan itibaren devlet teşkilatındaki bozuklukların giderilmesi hakkında kaleme alınan lâyiha ve kanunlarda açıkça görülmektedir. Bu hususta Kânûnî dönemi (1520-1566) ait iki kanunnâme üzerinde durmak gerekir. Bunlardan ilkinde özellikle mülâzemet³¹ konusu üzerinde özellikle durularak, medrese öğretimi ve mezuniyet sonrası uyulması gerekli

esaslar belirlenmektedir³². Kanunnâme'de genel olarak şu noktalara temas edilmektedir: Talebelerin derslerini âdet olduğu üzere tamamlamadan başkalarının iltiması ile mülâzemet gelmemeleri, gelenlerin kabul edilmemeleri, okutulan derslerin temessûke³³ tam olarak yazılarak talebeye verilmesi, müderrisin bir talebeyi derse kabul ederken

24. Unat, F. Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, M.E.B. Yay. Ankara 1964, s. 6.
25. Yazıcıoğlu, "XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelam Eğitiminin Tenkidi", s. 288-292.
26. Kâtip Çelebi, *Mizânü'l Hak*, s. 9.
27. Halim Sabit, "İslâmî Medâris Münasebetiyle", *Sırat-ı Müstakîm*, Aded: 124, 18 Muharrem 1328 (30 Ocak 1910), s. 328; Şevketi, *Medâris-i İslamiye Islahat Programı*, İstanbul 1329, s. 29, 43. Bununla birlikte, neredeyse tamamı Arapça olan asıl kaynakların talebeler tarafından daha iyi anlaşılıp kavranabilmesi için şerh edilmeleri kimi zaman zarûret halini de almıştır. Ancak burada tenkit edilen husus şerh ve hâşiyelerin çok fazla sayıda ve sürekli okutulmuş olmalarıdır.
28. Saçaklı-zâde Mehmet b. Ebî Bekir (v. 1145/1732-1733)'in hayatı ve eserleri için, Bk. Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri I*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, s. 325-327.
29. Bk. *Muhbir*, No: 5, 9 Ramazan 1283 (15 Ocak 1867).
30. "...eslâf-ı kirâm talim ve teallüm-i fûnuna kıyâm ve mesâil-i mütüne itina ve ihtimam ile nâil-i meram olmuşlar ise de bir müddetten berî şûrûh ve havâşî izâfe ve sîlk-i müzâkereye çekilerek tatvîl-i mesâfe olunduğu cihetle bidâyet-i tahsilde ekser talebe-i ulûmun zihinleri kıl ü kâl altında ezilip kuvve-i istihraciye husûlüne medâr olmak üzere fehm ve zabt lâzım olan kavâid ve usûlden dür ve ilerüde terettüb edecek mekâsıt vusûlden bütün bütün mehcûr olduklarına binâden bazı şûrûh ve havâşî tayy edilerek tarik-i tedrisin islâhına lüzûm-ı hakîki görünmekle...". Bk. *Takvim-i Vekâyi*, No: 1570.
31. Mülâzemet, medrese öğrenimini bitiren talebenin görev almak üzere sıraya alınması usûlüdür. Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 45-48; Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, M.E.B. Yay., İstanbul 1983, s. 612.
32. Bk. "Kanunname-i Ehl-i İlm", Yayınlayan: Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukûkî Tahlilleri IV*, Fey Yayınları, İstanbul 1992, s. 662-664. Hazırlanış tarihi kesin olarak bilinmeyen bu kanunnâmede Dârü'l-Hadis Medresesi'nden bahsedilmesine bakılarak Süleymaniye Medreselerinin kuruluşundan önce hazırlandığı tahmin edilmektedir. Yine kanunnamede mülâzemet konusuna ciddi olarak temas edilmesi kanunun, mülâzemet usûlünün temellerinin atıldığı 1557 yılları sırasında hazırlandığını göstermektedir. Bk. Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukûkî Tahlilleri IV*, Fey Yayınları, İstanbul 1992, s. 661. Kanunnamenin eksik ve aslının özeti mahiyetinde olan diğer bir nüshası Tekindağ tarafından yayınlanmıştır. Bk. Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 38-39. Bu kanunun daha kısa diğer bir metni Telhisü'l Beyân'da bulunmaktadır. Bk. Hezârfen Hüseyin, *Telhisü'l Beyân*, vr. 141/b-142/a.
33. Temessûk: Bir dersi bitiren talebeye hocası tarafından daha yüksek dereceli bir medresede ders görebilmesi için verilen belge. Bu belgede talebenin o dersi ne kadar zaman ve miktar okuduğu yazılır. Bk. Uzunçarşılı, *İlmiye*, s.15-16; İnalcık, Halil, "The Rûznâçe Registers of The Kadiasker of Rumeli As Preserved In The İstanbul Müftülük Archives", *Turcica XX*, 1988, s. 256.

ve talebe mülâzemet geldiğinde bu temessüke itibar edilmesi, talebelerin haftada dört derse devam etmeleri, devam etmeyenlerin önce ikaz edilip ısrarlı olurlarsa reddedilmeleri, medrese mütevellîlerinin görevlerine dikkat etmeleri hususlarına temas edilmiş ve kanuna uyulması istenmiştir. Bununla birlikte kanunnâmede, getirilen hükümlerin ıslaha yönelik olduğuna dair bir ifade bulunmamaktadır. Halbuki diğer kanunnâmede³⁴, medreselerde birtakım bozulma ve kanuna riâyet-sizlikler olduğu açıkça ifade edilerek uyulması gerekli kurallar belirtilmektedir. Buna göre, talebelerin derslerini tam olarak ve gerektiği gibi tamamlamadan her dersten birer kitap ve her kitaptan birer fasıl okumakla yetinerek yüksek pâyelere eriştikleri belirtilerek derslerin gerektiği gibi okutulması istenmektedir. Yine müderrislerin, gereğinden fazla talebe kabul etmemelerini ve talebelerin derslere devam etmeleri istenmektedir. 1574 tarihli bir fermanla ise medrese talebelerinin geceleri medreselerinden ayrıldıkları ve çeşitli disiplinsiz davranışlarda bulundukları, dersleri ile yeterince ilgilenmedikleri ifade edilmektedir³⁵. Gerçekten de bu dönemlerden itibaren medrese talebelerinin çeşitli disiplinsiz davranışlarda bulundukları hatta isyan hareketlerine katıldıkları bilinmektedir³⁶. Yine 1576 tarihli bir fermanla ise mülâzemet usûlüne uyulmadığı ve derslerin acele ile okutulup üzerinde yeterince durulmadığından bahsedilerek bu hususlarda uyulması gerekli kurallar zikredilmektedir³⁷. Bu dönemlerden itibaren medreselerin ıslâhı amacıyla hazırlanan emir ve fermanlar incelendiğinde hepsinde üzerinde durulan esas noktalar genel olarak yukarıda belirlenen hususlardan ibarettir.³⁸

Yine aynı dönemlerde hazırlanan ve genel olarak devlet teşkilatındaki bozulmalar ve çarelerinin ifade edildiği lâyihalarda da medreselerdeki usûlsüzlüklere temas edilmiştir. Mesela **Hırzû'l Mülûk**'te³⁹ önceleri talebelerin bütün dersleri lâyık ile okuyup ancak yirmibeş-otuz yaşlarında mülâzım olabildikleri belirtildikten sonra o dönemdeki durum şöyle ifade edilmektedir : "*Halbuki şimdi Sarf-Nahiv görmemiş ve Muhtasarât*⁴⁰ *okumamış cahiller mal kuvvetiyle veya bir yolunu bulup üç-dört yılda dânişmend*⁴¹ *olup, dersleri lâyıkıyla okumadan mülâzım olup rüşvet veya iltimasla kadılık alabilmektedir*⁴²". Aynı eserde müderrislerin yetersizlikleri ve atanmalarındaki iltimaslara şu sözlerle yer verilmektedir: "*Bilfiil Semâniye Medreselerine mutasarrıf olan sekiz müderristen ehl-i ilim nâmına iki-üç kimesne yoktur. Bâkisi cehl ile meşhur olup kimi henüz fezâile(faziletlere) dest-res (kuvvet) bulamamış taze nev-heveslerdir ve kimi dahi şuğl zamanın geçirmiş ve sayd-ı ilmi dâm-ı tahsilden (ilim avını tahsil ağından) kaçırmış bir kalıb-ı efsûrde(donuk) ve bir pîr-i sâl-hürde (pek ihtyar) dir.....Acebdir ki şimdiki zamanda "*

*filan-zâdedir" deyü mahzâ şeref-i nesebi hasebiyle ve yahut bir azîm âsitâneye intisâbı sebebiyle bazı çelebileri Semâniye Medreselerine ve 60 akçalı medreselere müderris iderler. Anlar dahi utanmayup kat'a okumak yazmak ne idügin bilmezler iken gâhî ikdam idüp vurup: 'Ders iderüz' diyü yalan yanlış birkaç söz söyleyüp gelüp giderler. Andan aldıkları vazife helal mıdır?*⁴³". **Kitâb-ı Müstetâb**'da⁴⁴ ise ulemâ ve devlet adamları arasındaki rüşvetin yaygınlığından bahsedilerek şu sözlerle yer verilmektedir: "*Âsitâne-i Saadet'te olan Ceri' ehl-i menâsib yirmibeş ve otuz yıldan berû rüşvet tarikına sâlik olmuşlardır ve rüşveti dahi bir mertebeye iletmişler ki hedâyâ deyü âşkâre kapudan kapuya virülür ve alınur olmuştur. Eğer ulemâ ve eğer vükelâ-i devlet mâbeynlerinde bir âdet-i hasene olmuştur ki el iyâzü billah mübah mertebesine iletmişlerdir*⁴⁵". Koçi Bey ise IV. Murad'a (1623-1640) sunduğu lâyihasında ilim yolunun bozulduğundan bahsederek, ilmî mevkîlerin lâyık olmayanlara verildiğinden hatta satıldığından şikâyet etmektedir. Yine o, kimi ilmiye mensuplarının mevkîlerini kaybetmek için devlet büyüklerine dalkavukluk yapmaya mecbur kaldıklarından bahsetmektedir⁴⁶. XVII. asrın ortalarına doğru kaleme alınan **Kitâb-ı Mesâ-**

34. Bk. "Mevâli-i İzâm ve Müderrisin-i Kirâm'ın", s. 667.

35. Ahmet Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı**, Hazırlayan: Abdullah Uysal, Kültür ve Turizm Bak. Yay., Ankara 1987, s. 51.

36. Bk. Akdağ, Mustafa, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası**, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 153-282. Talebe disiplinsizliği ile ilgili olarak, Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Maârif, No: 2476, 3933, 4199, 2896; Bâb-ı Âli Evrak Odası, Mektûbi Kalemi, Dosya No: 71, Belge No: 17; Divân-ı Hümâyûn Beylikçi Kalemi, Belge No: 45, Vesika No: 97 ve Dosya No: 44, Belge No: 25. Müderris disiplinsizliği ile ilgili olarak, Bk. Cevdet Maârif, No: 7351, 781.

37. Ahmet Refik, **Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı**, s. 51-52.

38. Uzunçarşılı, **İlmiye**, s. 241-260; Tekindağ, "Medrese Dönemi", s. 38-41.

39. Yazarı belirlenemeyen bu lâyiha III. Murad (1574-1595) döneminde kaleme alınmıştır. Bk. Yücel, Yaşar, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988, s. 147-148.

40. Muhtasarât, medrese öğrenimine yeni başlayan talebenin öncelikle okuduğu temel derslerdir. Bk. Uzunçarşılı, **İlmiye**, s. 12, 16, 20, 26.

41. Dânişmend, medreselerde tahsil görmüş kimseler veya yüksek dereceli medrese talebeleri için kullanılan bir tabirdir. Bk. Uzunçarşılı, **İlmiye**, s. 7, 8-10, 247, 261, 262; Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri I**, s. 393.

42. **Hırzû'l Mülûk**, s. 195.

43. **Hırzû'l Mülûk**, s. 197.

44. Müellifi bilinmeyen bu eser II. Osman (1618-1622) döneminde kaleme alınmıştır. Bk. Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, s. XXII.

45. **Kitab-ı Müstetâb**, s. 23.

46. **Koçi Bey Risalesi**, s. 50-56.

lih'te⁴⁷ ise ilmiye mensuplarının içinde bulundukları zorluklara temas edilerek şu sözlerle yer verilmektedir: "...Ulemâya ne vechile ikram olunmak gerekir ki kapu kapu gezmiyeler ve beş-altı yıl ma'zûl, hor ve hakîr sürünmiyeler, leyl ü nehâr (gece ve gündüz) mütâlaalarında olalar... Nice si fakirlikten kitapların satub kara cahil olurlardı. Şimdi dahi bi-aynihi'dir. Zira mahlûl mansıb bulunmaz ki ber-murâd olalar⁴⁸". **Koçi Bey Risâlesi ve Kitâb-ı Mesâlih**'deki ifadelerden ilmiye mensuplarının siyâsî otoritelerin baskılarına mâruz kaldıklarını, ayrıca zamanında görev verilemediği için maddî sıkıntıya düştükleri anlaşılmaktadır. Söz konusu her iki durumun da ilmî verimin düşmesine menfî olarak tesir edeceğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Diğer taraftan, bahsedilen bu problemlerin talebeyi devlete karşı isyana sürükleyen belli etkenler oldukları da görülmektedir.⁴⁹

XVI. asrın ikinci yarısında yaşayan Gelibolu'lu Mustafa Âlî (1541-1600), **Kühû'l Ahbâr** adlı meşhur eserinde, medreselerde görülen bozukluklara temas etmektedir. Onun, eserinde bu konuda ifade ettikleri aslında diğerlerinden çok farklı değildir. Ancak, medreselerdeki bozukluğun sebepleri, mahiyeti ve ortaya çıkardığı neticeler konusunda verdiği bilgi ve değerlendirmeler diğerlerine nisbetle daha düzenli ve ayrıntılıdır. Âlî, medreselerdeki bozulmanın sebeplerini dört esasa bağlamaktadır ki birincisi mevlâ-zâdelerin ortaya çıkması, yani ileri gelen ulemâ çocuklarına daha çok küçük yaşlarda ilmî pâyelerin verilmesidir. Âlî, bu uygulamayı şöyle anlatmaktadır: "...tâ bâliğ oldukları gibi mübâlağa fazilet dâvâsın ederek birer medrese ta' diline vusûl maksutlarıdır ki Hoca-zâde ise hîn-i bülûğunda dâhil ellili medreseye vâsıl olur. Müftî-zâde ise ol senede hâriç'e vusûl bulur. Kazasker oğulları ise iptida kırk akçeye müderris olur. Ebnâ-i kuzât-ı pay-i taht dahi elbette yirmibeşlûde yahut otuzla olur. Tarîh-i tahsilde kendülere hareket lazım olmayıp bend-gehvâre (beşikte iken) elbette mülâzım olur. Nutka kudret bulduğu gibi bî şüphe ahz-ı mansıba âzım olur. Bu tarikle hadd-i bülûğunda mevleviyete câzım olur...⁵⁰". Görüldüğü gibi, devrin ileri gelen ulemasının mevkilerine göre, çocuklarına da henüz beşikte iken ilmi pâyeler verilmekte, çocuk konuşmaya ve bülûğ çağına geldiğinde de tabîi olarak bu pâyeler daha da yükselmektedir. Diğer taraftan ise, böyle bir imtiyaza sahip olamayan talebeler giderek ilmî çalışmadan, öğrenme gayretinden uzaklaşmaktadır. Zira, onları bir anlamda okuyup öğrenmeye teşvik eden, ileride sahip olacakları mevkiler lâyük olmayanlara haksız olarak dağıtılmaktadır. Âlî bu durumu şöyle ifade etmektedir: "...Pes evlâd-ı etrâk nice şuğl eylesinler. Medâris-i âliyyede nice tahsil-i ilm etsinler. Onlar evâhir-i ömründe (ömürlerinin sonunda) varamayacağı mansıba bir çelevi şeref-i neseble sabâ âleminde vâsıl

olur. Bundan sonra anların iştigâlinde ne fâide tahakkuk bulur".⁵¹

Âlî'nin gerileme sebebi olarak gördüğü ikinci unsur, ileri gelen devlet adamı ve idarecilerin desteğini alan ehil olmayan insanların iltimasla ilmî mevkilere getirilmeleridir⁵². Bu yola başvuranlar, ilmî mevkileri elde etmelerine aracı olmaları için ileri gelen idarecilerle gece sohbetleri düzenleyip birlikte olmakta, kendilerine katılmayıp havalara uymayanları kötüleyip yermektedirler⁵³. Bu durumda ilmî mevkilere ulaşmada iltimas ve rüşvet önemli bir unsurdur: "...cahil maldarın riayetli ashâb-ı fezâilden artık cemî' menâsıb lâyük ve münasibe verilmez belki artucak rüşvet sayup arz-ı dinar eden râğibe virülür ve bu sebeple gerek müderrisin gerek kuzâtekâbire istinâda çalışurlar. Anlara itkâ ile cem'-i mal edüp kat'-ı merâtib sa'yında füzelâ-i asr olanlar ile yarışılurlar. Maahâzâ anları geçer, anlar henüz menzil başında seğırtmeye hazırlanırlarken ol kat'-ı merâtib idüp menzili seçer...⁵⁴". Bütün bu ifadelerden, devrin ileri gelen yönetici ve uleması arasında haksız çıkar ve menfaate dayalı bir ilişkinin ortaya çıktığı, böyle bir ilişkiye girmeyenlerin ise birtakım haklardan mahrum kaldıkları anlaşılmaktadır.

Âlî'nin bu konuda tesbit ettiği üçüncü unsur ise devrin ulemasının içinde bulunduğu cehâlettir. Nitekim onun şu sözleri ulemânın ilmî seviyesi ile devrin eğitim-öğretim faaliyetlerinin kalitesini ortaya koymaktadır: "...fî zamâninâ olan müderrisinin haftada dört derse müdâvemetleri muhâl oldu ve dânişmendlere dahi iştigâl ve istifâde bir yanlış hayâl oldu. Müderris vardır ki ayda bir kere medreseye varmak muhâldir. Nice varsun ki tahsil-i ulûma kaabil dânişmend zümresi bulunmaz. Bulunsa dahi kendüsi ders virüb ifâde-i ulûm itmeye kâdir olmaz...".⁵⁵

Medreselerin bozulması konusunda Âlî'nin sebep olarak gördüğü dördüncü unsur ise âlim ile câhilin ayrınlmaması; hatta maddî güce veya itibarlı kimselerin desteğine sahip câhilin âlim olana

47. **Kitâb-ı Mesâlih-i'l Müslimîn ve Menâfii'l Mü'mînîn**. Yayınlayan: Yaşar Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, s. 91-129. Müellifi bilinmeyen bu eser II. Osman devrinde 1643-1644 yıllarında kaleme alınmıştır. Bk. Yücel, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar**, s. 57-62.

48. **Kitâb-ı Mesâlih**, s. 91-92.

49. Bk. Akdağ, **Türk Halkının**, s.154, 263, 269, 272-276.

50. Âlî, **Kühû'l Ahbâr**, vr. 88/b-89/a.

51. Âlî, **Kühû'l Ahbâr**, vr. 89/a.

52. Âlî, **Kühû'l Ahbâr**, vr. 89/a.

53. Âlî, **Kühû'l Ahbâr**, vr. 90/a.

54. Âlî, **Kühû'l Ahbâr**, vr. 89/a.

55. Âlî, **Kühû'l Ahbâr**, vr. 88/a.

tercih edilmesidir. Bu durumun ortaya çıkmasında ise rüşvet ve iltimas başlıca etkindir. Zira ilmî güce sahip olmayanlar, meseleyi bu yolla halledemekteler. Bu konuda Âlî şunları söylemektedir : "...Nakd-i irtişâ (rüşvet) bâzâr-ı teâmüldeki esrarı ifşâ ideli meziyet te' lif ve inşâ nâ-bûd ve nâ-peydâ oldu. Her mansıbı akçeye mâlik olanlar iştirâ idüp bî derem(parasız) ve bî behre kalan fezâil güşe-hamûl (köşelerine çekilip) ve inzivâda kaldı...⁵⁶". Âlim olanın kadrinin ve kıymetinin bilinmeyerek mal-mülk, mevkî sahibi olanlara ilmî pâyelerin verilmesinden şikayet eden Âlî, artık kimsenin bu pâyelere ulaşmak için âlim olmasına gerek olmadığını, rüşvet ve iltimas ile de pekala elde edilebileceğini şu sözleri ile ifade etmektedir: "...ve bilcümle okuyup-yazmak ayıp oldu. Bu ayıp arasında ilm ü mârifet kayboldu. Zira fezâil-i râtibeden sorulmak muhâl ve ehl-i fazl'a bilâ-kîse (parasız) mansıb ve kazâ virilmek fâsid hayâl ve fî zamânınâ ânîfvân-ı şebâbda (gençliğin başında) mevleviyet mansıbına vâsıl amma mevleviyeti zill ü zâil olanların ekseriyeti mevâlî-zâdelerdir ki iptida mansıbları kırkar-ellişer akçe ile medâris-i ulyâdır. Yedişer-sekizer yılda kazâyâ vâsıl olmaları halk-ı âleme kazâdır....".⁵⁷

Âlî, dönemindeki ehl-i ilmin halini bu şekilde ortaya koyduktan sonra, bütün bu menfî durumun ortaya çıkıp gelişmesine ulemânın engel olamadığını da ifade etmektedir. Şüphesiz, ilmiye yolunun bozulmasına o dönem idareci ve ileri gelenlerinin iltimas veya rüşvetle müdahalelerinin payı büyüktür. Ancak şurası da gözden kaçırılmamalıdır ki şayet ulemâ temsil ettiği mevkîi koruyup bu tür müdahalelere müsamaha göstermese hatta bütün bunların içinde bulunmasaydı herhalde durum bu denli kötü hale gelmezdi. Nitekim Âlî de bu noktaya temas ederek, ilmiye yolunun bozulmasında ulemânın payını şöyle ifade etmektedir: "...bilocümle gittikçe tarîkleri bozuldu. Vüzerâyâ dühûl idüp bazı ağıniyâ (zenginler) şefaati ekâbir ile mansıblara hulûl idüp engeşt-nümâ (şöhret) ve kadr ve rütbesi gittikçe câh ü celâl ile muallâ olmağa başladı. Hâlâ ki tarik-i ilmin siyânetine ve Kânûn-ı Muhammedî ve Şer'-i Ahmedî⁵⁸ gibi bozulmayup ehlinin sebât ve meknetine (güçlülüğüne) say-ı belligeri (açıkça gayretleri) lazım olan mevâlîi izâm, ekâbir hatırını riâyete saymadılar ve bir câhil erbâb-ı devlete istinadla ileri gelmek ve meşgûl ve münzevî olan ulemâ zilletle bucaklarda çürümek tarîkımızın ihtilâline bâistir (bozulmasına sebeptir) demediler....".⁵⁹

Âlî, bütün bu değerlendirmelerden sonra oldukça ilgi çekici bir tenkit yapmaktadır. Ulemânın makam ve mevkiye olan düşkünlüğünden bahsettikten sonra ilmiye mesleğini ve mensuplarını çeşitli pâyelerle hiyerarşik bir sıraya koyan, kendi aralarında ve diğer devlet erkânı arasındaki mevkilerine dair düzenlemeler⁶⁰ getiren Fatih'in,

bu uygulaması ile ulemâyâ saygıyı ve değer vermemeyi kastedtiği halde diğer yandan da kötülük ettiğini ileri süren Âlî şunları söylemektedir: "...felâcerem Sultan-ı Mükerrerem zümre-i ulemâyâ riâyete yüzünden gadr ve ihânet etmiş gibi oldu. Tarik-i ilmi, ümerâ mansıpları gibi pâyeye ber pâyeye göstermekle ve ekser ulema fuzelâ-i selef gibi fakr ü fekâyâ müptelâ olmaktan kurtulup avâid-i kesîre ve gınâyâ vâsıl olmakla (fazla gelir ve zenginliğe ulaşmakla) nefsanîyetleri rûhâniyetlerine gâlip oldu⁶¹". Ancak müellifin bu sözlerine hak vermek pek mümkün görünmemektedir. Zira, kendisinin de dediği gibi bu düzenlemeden başlıca maksat âlimleri taltif ile birlikte eğitim-öğretim faaliyetlerinin teşkilatlandırılıp düzene konulmasıdır. Aksi takdirde daha büyük olumsuzlukların ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır. Diğer taraftan, müellifin bahsettiği olumsuzlukların sebebini, getirilen esaslardan ziyade bu esasların uygulanmasında aramak daha doğru olacaktır.

Yukarıda bahsettiğimiz kaynaklarda Osmanlı medreselerindeki bozulmanın çeşitli sebepleri üzerinde durularak, mevcut bozulmanın boyutları ana hatları ile ortaya konulmuştur. Görüldüğü gibi bu kaynaklar aşağı-yukarı benzer olumsuzluklardan, birbirleri ile tezat teşkil etmeyecek şekilde bahsetmektedir. Zaten tarihî vâkıa da bahsedilenlerin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Bütün bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki medreseler, özellikle XVI. asrın ikinci yarısından itibaren hem zihniyet hem de teşkilat olarak çok açık bir gerileme ve çöküntü içine girmişlerdir. Kanaatimizce, geline bu durumu öncelikle devrin ilim zihniyeti ile ilgi kurarak izah etmek gerekir. Olaya bu açıdan bakıldığında yukarıda da temas ettiğimiz gibi İslam dünyasında XI. asırdan itibaren tedricî olarak gelişen ilmî bir durgunluk hâkim olmaya başlamıştır. Nitekim daha sonraları, öğrenilmesi gereken bilgiler büyük ölçüde dînî bilimlere hasredilerek, felsefe ve akla dayalı bilimlere karşı soğuk, ölçülü ve ihtiyatlı bakış ilim zihniyetine hâkim olmuştur. Zamanla bu anlayış daha ileri bir boyut kazanarak aklî ilimler neredeyse tamamen öğretim programları dışında bırakılmış veya sürekli olarak bu konudaki eski bilgiler tekrarlanmıştır. Şüphesiz, bu hali ile medreseleri her türlü ilmin

56. Âlî, *Kühû'l Ahbâr*, vr. 89/a.

57. Âlî, *Kühû'l Ahbâr*, vr. 90/a.

58. Bu sözlerden kasıt İslam dindir. Müellif bu sözleri ile ilim yolunun din gibi mukaddes olduğunu belirterek, korunması, saygı gösterilmesi, şahsî arzu ve menfaatlerden uzak tutulması gereğine işaret etmektedir.

59. Âlî, *Kühû'l Ahbâr*, vr. 89/a.

60. Fatih devrinde, devlet teşkilatındaki düzenlemeler için hazırlanan bu kanun, Bk. Kanunname-i Âlî-i Osman, Hazırlayan: Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukukî Tahlilleri I*, Fey Yay. İstanbul 1990, s. 317-332, ile ilmiye teşkilatı hakkında da düzenlemeler yapılmıştır.

61. Âlî, *Kühû'l Ahbâr*, vr. 90/a.

okutulup geliştirildiği kurumlar olarak değil büyük ölçüde, belirli esaslar çerçevesinde mevcut bilgi birikiminin yeni nesillere aktararak devletin ihtiyaç duyduğu görevlilerin yetiştirildiği kurumlar olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır⁶². Ancak medreselerin bu görevlerini de özellikle XVI. asrın ikinci yarısından itibaren beklenen derecede yerine getiremedikleri görülmektedir. Nitekim yukarıdaki kaynaklarda dile getirilen şikayetler içinde, okutulması gelenek olan derslerin tam olarak okutulmaması, müderrislerin cehaleti, ilme ve âlime hakettiği gerçek mevkiin verilmemesi de önemli yer tutmaktadır. Bütün bunlara bakılarak bahsedilen dönemden itibaren gelişme ve değişime kısaca üretken olmaya imkan tanımayan ilim anlayışının da muhafaza edilemediği söylenebilir.

Medreselerde hâkim olan kısır ilim zihniyeti, teşkilattaki bozulmalar ve haksızlıklar da eklenince gerileme daha da hızlanmıştır. Bu konuda kaynaklarda öncelikle üzerinde durulan husus, ilmî mevkilere ehliyetsiz kişilerin getirilmesi. Bu insanlar, ilmî mevkileri rüşvet karşılığında satın alabilmekte veya mensup oldukları saygın ailelere hürmeten daha beşikte iken kendilerine verilmektedir. Âli'nin de belirttiği gibi bu tür uygulamalar o kadar yaygınlaşmıştır ki âdeta usûl halini almış ve böyle bir imkânâ sahip olamayan ulemâ bir kenara itilerek mahrum bırakılmıştır. Bu konuda dikkat çeken diğer bir nokta da devlet ileri gelenleri ile idârî görevlerde bulunanların ilmiye mensuplarına baskı veya rüşvetle satın alınmaları şeklinde nüfûz etmeleridir. Yine Âli'nin ifade ettiği gibi haksız mevki peşinde koşan ulemâ ile idareciler arasında menfaate dayalı bir ilişki de kurulmuştur. Öyle görünüyor ki böyle bir ilişkinin ortaya çıkmasında ve genel olarak medreselerdeki bu tür yanlış uygulamalarda özellikle yüksek pâyeli ulemânın da önemli payı olmuştur. Zira bu insanlar kendi çocuklarına ilmî pâyelerin tevcihi ve mevkilerin elde edilmesinde teklif edilen rüşvetlere hiç de menfî tavır takınmış görünmemektedirler. Her ne kadar ulemânın tamamını bu şekilde suçlamak doğru olmaz ise de bir kısmının tasvib veya müsamaha gösterdiği anlaşılmaktadır. Bütün bunların sonucunda ise ortaya çıkan netice ilmî verimin iyice düşmesi olmuştur. Nitekim Âli'nin de belirttiği gibi ömrünün sonunda ulaşacağı şüpheli olan mevkilere zâdegân çocuklarının daha beşikte iken ulaştığını ve her mevkiin rüşvet ve iltimasla satıldığını gören ehl-i ilm ve sıradan insanların çocuklarını ilimle uğraşmaya sevk etmek elbette mümkün olamaz hale gelmiştir. Dolayısıyla talebenin disiplini bozulmuş, devlete karşı itaat ve güven duyguları körelmiştir.

Bütün bunlardan sonra akla önemli bir soru gelmektedir. Şüphesiz Osmanlı Devleti içinde ulemâ zümresi idârî ve adlî alanlarda önemli görevler icrâ etmektedir. Ancak bu ulemâ, aynı zamanda dînî bilim ve bunların tedrisi veya daha

açık bir ifade ile o dönemin bugünkü anlamda din eğitimi alanının da yetkili ve sorumluları idi. Halkın dînî konularda bilgilendirilmeleri, bu konudaki problemlerinin çözümü ya doğrudan ulemâ veya medreselerden yetişen insanlar tarafından yapılmaktadır⁶³. Şu halde dini en yüksek seviyede temsil eden ve halkın din eğitimi üstlenen böyle bir kurum ve grubun, yine aynı din tarafından kesin olarak yasaklanan rüşvet, görevin ehline verilmesi, haksızlık, iltimas gibi kötü uygulamaları ya bizzat gerçekleştirmeleri veya müsamaha göstermeleri nasıl izah edilebilecektir? Bu noktada olaya eğitim-öğretim ve amaçları açısından baktığımızda görülmektedir ki devrin eğitim sistemi ciddi problemlerle karşı karşıyadır. Çünkü, eğitim ve öğretimden beklenen başlıca amaç ferdi, rûhen ve zihnen kendisi ve çevresi ile uyumlu hale getirmekten başka toplumunun değer yargıları ve hayat tarzının da benimsetilmesidir. Esas itibarıyla din eğitiminin amacı da bu genel amacın dışında olmayıp bilakis onu destekler mahiyettedir⁶⁴. Bununla birlikte, hedeflenen amaçların çeşitli sebeplerle elde edilememesi de söz konusu olabilmektedir. Her ne kadar eğitim ve öğretim uygulamada birbiri ile sıkı ilişki içinde ve ayrılmaz ise de ifade ettikleri farklı anlamların olduğu da açıktır. Zihne hitabeden öğretimin bir anlam kazanması, eğitim ile davranışa dökülüp yaşanılmasına büyük oranda bağlıdır. Şüphesiz, uygulanmayan bir bilgi veya ahlâk kuralı da kendi ifade ettiği kıymetten birşey kaybetmez; ancak eğitim-öğretim açısından da bir kayıp ve başarısızlıktır. Meseleye bu açıdan baktığımızda bahsedilen devrin ulemâsının, dînî bilgilerin öğretimi ile meşgul olup aynı dinin değerlerine zıt davranışlara girmeleri, o devrin eğitim sisteminin daha çok mevcut bilginin aktarımına yönelip bu çerçevedeki davranış değişikliği hedefinden uzaklaştığı düşüncesini akla getirmektedir. Dolayısıyla bu dönemde medreselerin en azından kendi mensuplarına beklenen derecede fiilen yaşanan bir din eğitimi veremedikleri söylenebilir. Bu durumda devrin ulemâsının en azından bir kısmının meslekî ve ilmî güçlerinin yanı sıra mesûliyet hislerinin, buna bağlı olarak da ahlâkî-ilmî şahsiyetlerinin zayıflayarak bir anlamda menfaat ahlâkının ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim Âli'nin ulemânın ilim ve marifetten uzaklaşarak mal-mülk, mevki peşinde koşar hale gelmelerini tenkit eder-

62. Krş. Unan, *Kuruluşundan Günümüze*, s. 301-302, 341, 354-358.

63. Cami görevlileri medreselerden yetişmektedir. Yine bu konuda, medrese talebelerinin kutsal üç aylarda (Şuhûr-ı Selâse - Recep, Şaban, Ramazan ayları) derslerine ara verip ülkenin her yanına dağılarak dînî konularda yardımcı ve rehber olmaları (Cerr), her ne kadar belli bir dönemden sonra amacından sapmış da olsa, yaygın din eğitimi konusunda önemli bir faaliyet olarak kabul edilebilir. Bk. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, s. 63-67.

64. Medreseler esas itibarıyla genel eğitimin yapıldığı ancak, devrin anlayışı dolayısıyla dînî muhtevanın ağırlık kazandığı öğretim kurumlarıdır. Dolayısıyla bu kurumlarda genel eğitim ile din eğitimi iç içedir.

ken bu insanlar hakkında "*nefsâniyetleri rûhâniyetlerine gâlib oldu*"⁶⁵ değerlendirmesi bu yön-deki kanaatleri güçlendirir niteliktedir.

Diğer taraftan dînî bilgilerle donatılmış da olsa âlim de nihayet bir insandır. Herşeye rağmen onun da birtakım istekleri, hırsları ve zayıf noktaları olacaktır. Hatta bu insanın yanlış hareketlere münferid olarak kapılması da bir dereceye kadar mümkün ve normal görülebilir. Ancak bu hadiselerin yaygınlaşıp sistemin bir parçası haline gelmesini aynı şekilde değerlendirmek doğru olmayacaktır. Şu nokta da gözden kaçırılmamalıdır ki bahsedilen dönemde devlet, sadece eğitim-öğretim alanında değil iktisadî, idarî ve askerî alanlarda da gerileme süreci içindedir. Zayıflayan ahlâkî değerler etkisini her alanda göstermektedir. Şüphesiz, eğitim kurumları içinde bulundukları toplumu etkilemekte ve yönlendirmekte; fakat aynı zamanda toplumun etkisi altında da kalmaktadır. Bu sebeple değerlendirme yapılırken bu gerçeğe de dikkat edilmelidir. Şurasını da hemen belirtmeliyiz ki yukarıdaki değerlendirmelerden maksadımız bu devri veya eğitim sistemini kötülemek veya yüceltmek değil, tarihî kaynaklar ve olaylar ışığında, mevcut durumun tesbit ve tahlili çabasından ibarettir.

Bozulan Osmanlı medrese teşkilatının ıslâhı amacı ile XVI. asırdan itibaren neredeyse bütün padişahlar gayret sarfetmişlerdir⁶⁶. Ancak yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu teşebbüs ve tesbitler büyük ölçüde mülâzemet usûlüne riâyet edilmesi, müderrislerin atanmalarında ehliyetle riâyet edilerek iltimas ve rüşvetten sakınılması ve mevcut derslerin tam olarak okutulması gibi konularda yoğunlaşmakta, buna karşılık okutulan kitaplar, öğretim usûlleri ve programların gelişen şartlara göre yeniden ele alınması gibi konulara temas edilmemektedir.⁶⁷ Kanaatimizce, medreselerdeki ilmî gerilemenin asıl sebepleri öncelikle bu noktalarda aranmalı ve eksiklikler giderilmeliydi. Netice olarak, yapılan çalışmalar beklenen sonucu vermemiş ve medreselerin gerilemesi daha da hızlanmışır.⁶⁸

II. Mahmut (1808-1839) ve Tanzimat dönemlerinde modern tarzda yeni mekteplerin açılması ve Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma süreci içine girmesi sonucu idare, hukuk ve eğitim alanlarında yapılan yenilikler karşısında medreselerin ikinci planda bırakıldıkları görülmektedir.⁶⁹ Ancak şurasını da hemen belirtmeliyiz ki Tanzimat ve II. Abdülhamit (1876-1908) dönemi Osmanlı medreseleri, içinde bulundukları durum, eğitimde değişme ve yenileşme hareketleri karşısındaki tavırları ve değişime ayak uydurulması konusundaki çabaları ve sonuçları açısından üzerinde durulmaya değer bir mesele olmasına rağmen belirttiğimiz ölçüler içerisinde bu konuyu müstakil ve bütün boyut-

ları ile ele alan ciddi bir çalışmaya rastlayamadık. Bununla birlikte bu dönemlerde medreselerin ıslâhı konusunda bazı münferid girişimlerin olduğu da bilinmektedir.⁷⁰

I. Meşrûtiyet döneminde ise medreselerin ıslâhı konusunda ciddi bazı çalışmalar yapılmıştır.⁷¹ Yapılan düzenlemelerle medreseler, özellikle teşkilat ve öğretim programları açısından geleneksel özelliklerinin dışında, eğitimdeki mevcut gelişmeler göz önünde bulundurularak yeni bir yapıya kavuşturulmaya çalışılmış; ancak bu girişimler özellikle İstanbul medreseleri ile taşradaki bazı merkezleri kapsamaktan öteye geçememiştir. Neticede medreseler ömürlerini tamamlayarak Cumhuriyet'in kurulmasından sonra tarihe karışmışlardır.

65. Âli, *Kühû'l Ahbâr*, vr. 90/a.

66. Uzunçarşılı, *İlmiye*, s. 241-260.

67. Aynı yaklaşım tarzının Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine doğru, bozulan devlet teşkilatının düzenlenmesine dair sunulan ve ilmiye mesleğinin ıslahına ait kısmın da yer aldığı lâyhada da sürdürüldüğü görülmektedir. Bk. "Sultan Selim-i Sâlis Devrinde Nizâm-ı Devlet Hakkında Mütâlaât", *TOEM*, 7. Sene, No: 41, s. 257-284.

68. Medreselerin gerileme ve ilmî kalitesini yitirme sebepleri arasında önemli yer tutan iltimasın XVIII. asırdan itibaren usûl halini aldığına belgelere dayanarak ortaya koymak mümkündür. XVIII. asra ait bir belgede, ulemâ çocuklarına ve iltimas gösterilen bazı kimselere imtihan-sız olarak müderrislik görevinin verildiğinden bahsedilmektedir. Bk. Zilfi, Madeline, "The Diary of A Müderris: A New Source For Ottoman Biography", *Journal of Turkish Studies*, vol: 1, Cambridge 1977, s. 169. 1210 (1795) tarihli belgede, mevâlî (yüksek dereceli kadılık sahibi) evladı olan birisine müderrislik pâyesinin verilmesi istenmektedir. Bk. BOA. Hatt-ı Hümayûn, No: 10157. 1221 (1806) tarihli bir belgede ise yapılan müderrislik imtihanı sonucu "15 nefere istihkâken ve 10 nefer zâdegana merhameten" müderrislik görevi verilmesi istenmektedir. Bk. BOA. Hatt-ı Hümayûn, No: 22665. 1221 (1806) yılında şeyhülislam olan Ataullah Efendi henüz 12. 1248 (1832) yılında şeyhülislam olan Mekki-zâde Mustafa Asım Efendi ise 13 yaşında iken müderrislik pâyesini elde etmişlerdir. Her iki zât da ulemâ-zâdedir. Bk. Ahmet Lütfi, *Tarih-i Lütfi VIII*, İstanbul 1280-1328, s. 124; A. Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet IX*, İstanbul 1292, s. 296.

69. Köprülü-zâde Mehmet Fuad, *Mektep-Medrese*, Yeni Tasvir-i Elkâr, 6 R 1331 (15 Mart 1913); Akyüz, Yahya, "Tanzimat Dönemi Eğitiminin Özellikleri" *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1994, s. 398; Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1839-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s. 249.

70. Bk. Şeyh Ali-zâde Muhyiddin, *Medreselerin Islahı*, (Basım yeri bulunmamaktadır), 1896.

71. II. Meşrûtiyet dönemindeki medrese ıslahat çalışmaları hakkında geniş bilgi için, Bk. Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrûtiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, E.Ü.S.B. Enstitüsü, Kayseri 1993; Kütükoğlu, Mübahat, "Dârü'l Hilâfeti'l Aliye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 7/1-2'den ayrıbasım, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.